ڊاڪٽر احسان الحق (احسان دانش)

شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ درد جون ڪيفيتون

Abstract:

Melancholic Moods in the Poetry of Shah Latif

Man leads life in different passionate phases and the most trying one of them is the melancholic one. Melancholy sometimes breaks the man and sometimes strengthens him. It has many shapes and colors. When man learns to use melancholy as his strength it helps him to attain sublimity. Melancholy is not just pain in heart but it is a source of sweet comfort. Very few men know the intricacies of melancholic mood.

In this article I have tried to analyze the subtle portrayal of pathos in Shah Latif's poetry. Shah's poetry is replete with feelings of pain and pathos. It depicts myriad states of despondency. Such a melancholic state prevails in almost all the Surs (melodies) of Latif. Unlike the fact that sorrows shatter personalities Latif gets inspiration from it. In his case it is a startling and absolutely unusual passion. It is sorrows that guide and inspire Sasui. I believe that to see the way out in pain and witness beauty in melancholy is peculiar to Latif.

درد جي حقيقت انسان جي زندگيءَ جي حقيقت آهي. انسان جي حياتيءَ جا پل ۽ پهر الڳ الڳ جذبن جي جولان ۾ گذرن ٿا پر هو جيڪي گهڙيون غم ۽ اندوهه جي ڪيفيت ۾ گذاري ٿو سي ڏاڍيون ڳوريون هونديون آهن. درد ڪڏهن ماڻهوءَ کي ٽوڙي وجهي ٿو ته ڪڏهن سگهه ڏئي ٿو، ان جا ڪوڙ روپ ۽ رنگ آهن

درد ماڻهوءَ جي جيون سان جڙيل هڪ اهڙو احساس ۽ ڪيفيت آهي، جنهن کان سواءِ زندگي جي حساڪين جو تصور به ڏاڍو ڏنڌلو محسوس ٿيندو. جيڪڏهن انسان درد کي پنهنجي طاقت بڻائي ٿو ته اهو ڪيس رچائي پچائي ريٽو ڪري ڇڏي ٿو. غم رڳو دل جو روڳ نه آهي پر ان ۾ مٺي مٺي راحت به آهي ڪي ٿورا ماڻهو درد جي حساڪين جو شعور رکندا آهن. درد ۽ الم جي حقيقت جو صحيح ادراڪ گوتم جي فلسفي مان پئجي سگهي ٿو، جنهن پنهنجي فڪر جو تت هڪ ئي جملي ۾ اوتي ڇيو

هو: '*سرور دکم دکم*' . هيءَ حياتي دک کان سواءِ ڪجهه به ناهي ۽ دک ئي ازلي سچ آهي. "گوتم جي آڏو ڏک جي معنيٰ ڏک کان سواءِ ٻي به آهي. جيئن محرومي، مايوسي، ناڪامي وغيره. هن جي آڏو زندگي مسلسل ڏک ۽ مايوسي آهي..... ڏک جو بنيادي سبب خواهش آهي. خواهش لاءِ هن 'ترشنا' لفظ استعمال ڪيو آهي، جنهن جي معنيٰ 'اُڃ' آهي. ترشنا جو سچ وري اوديا آهي. اوديا جي ڪري ترشنا پيدا ٿيندي آهي. اوديا جي معنيٰ اڻ ڄاڻائي نه آهي پر ڪنهن به معاملي جي اڻ پوري ۽ هڪ طرفي ڄاڻ آهي..... ترشنا کي ختم ڪرڻ يا اهڙي حالت ۾ اچڻ جو ماڻهوءَ جي دل ۾ ترشنا پيدا نه ٿئي ان کي گوتم نرواڻ سڏيو آهي.... گوتم جڏهن خواهش کي ختم ڪرڻ جي ڳالهه ٿو ڪري تڏهن هو ائين نه ٿو چئي ته ماڻهو خواهش ڪرڻ ئي ڇڏي ڏي.... گوتم کي ان ڳالهه جو احساس هو ته خواهش زندگي آهي. خواهش ڪجي پر خواهش کي ترشنا ٿيڻ نه ڏجي ڇوته اڃ لاهڻ لاءِ ماڻهو مجبور هوندو آهي ۽ خواهش کي مجبوري بڻائڻ نه گهرجي."[١] دنيا جي سمورن ڏاهن ۽ ڏاتيارن غم جي حقيقت کي قبولي درد جي فلسفي بابت پنهنجا خيالَ پيش ڪيا آهن. عرب مفڪرن دنيا کي دارالمحن (امتحان جي جاءِ) ۽ دارالحُزن (ڏک جي جاءِ) سڏيو آهي. ظاهر ٿيو ته درد هڪ دائمي حقيقت آهي، جنهن کان ڪو زنده انسان بچي نه ٿو سگهي.

درد جي حقيقت ڪنهن دکيءَ دل کان معلوم ڪجي ڇوته دک جي ڪيفيت محسوس ڪرڻ جي شيءِ آهي. درد جو نه ڪو رنگ آهي نه شڪل. اهو اهڙو احساس آهي، جنهن کي ڪو ڏکايل ۽ گهايل ئي محسوس ڪري سگهي ٿو. بقول شاهه سائين:

سَگَهِن سُتِ نه سُورَ جِي، گهايَلَ ڪيئن گهارِين،
پِيَل پاسو پَٽَ تان، واڍوڙَ نه وارِين،
پَرِ ۾ پُڇَنِ پرينءَ لِئِي، هُئِي! هَنجُون هارِين،
سَجَڻُ جي سارِين، تَنِ رويو وِهامي راتڙِي.

(شاهواڻي، غلام محمد، ٢٠٠٥ع 'شاهه جو رسالو'، سُر يمن ڪلياڻ، داستان-١، بيت-١٨، ص:٨٨)

ڊاڪٽر اسد جمال پلي سور جي سائنس سمجهائيندي لکي ٿو ته "عام طرح سورُ - تڪليف يا بيماريءَ کي چئجي ٿو پر در حقيقت 'سور' جسم ۾ موجود تڪليف جو اطلاع ڏئي ٿو ۽ وقت سر ان جي تدارڪ جو تاڪيد ٿو ڪري. ڪئنسر -Neo)

(Plasma) جا ڳوڙها (Tumours) يا ڦٽ (wounds) انڪري ئي خطرناڪ آهن، جو اهي شروع ۾ سور نہ ڪندا آهن ۽ نظرانداز ڪيا رهبا آهن ۽ تمام دير سان ڏُکندا آهن..... سور اضافي طبعي، تحفظ وارو عمل آهي، جيڪو انساني خواهش جي وس ۾ نہ آهي.... البتہ سور سعادت آهي جو انسان کي پنهنجي معالج وٽ وقت سر پهچائي ٿو."[٢] هاڻي جڏهن سور سعادت بڻجي ٿو تہ ان کان ڊڄڻ ۽ ڪنبڻ ڇاجو؟ جيڪي ماڻهو سور جي حقيقت کان آگاهہ آهن سي سورن کي سدا سڏيندا رهن ٿا.

انسان جي زندگيءَ ۾ ڏکُ اڻٽيهين رات جي آسمان وانگر آهي. گهرو، ڪارو ۽ وشال ۽ خوشي جرڪندڙ تارن جيان آهي، ٿوري ٿوري ۽ ڪٿي ڪٿي. "غم اهو ڪوهہ آهي، جنهن جي اندران اوهان جي آواز جو پڙاڏو اچي ٿو ۽ هيءَ اها جاءِ آهي جنهن ۾ اوهان جا لڙڪ ڪرن ٿا."[٣] لبنان جي ڏاهي خليل جبران لکيو آهي تہ "درد هڪ املهہ تحفو آهي، جيڪو هر ڪنهن کي نہ ملندو آهي. مان پنهنجي غم تي فخر ڪريان ٿو. جڏهن منهنجو غم پيدا ٿيو تہ مان گهڻي احتياط ۽ وڏي محنت سان سندس پرورش ڪئي."[٤]

"درد اها واحد انساني جبلت آهي جيڪا مڪمل طور تخليقي آهي. درد جي نتيجي ۾ هڪ طرف انسان جي اندر ۾ نرم احساس ڦٽن ٿا تہ ٻئي پاسي درد انسان کي ڪنهن نہ ڪنهن تخليقي سرگرميءَ طرف اُتساهي ٿو. ڇاڪاڻ تہ درد جي ڪيفيت ۾ انسان خاص طور فنڪار مڪمل طرح سانت ۽ سڪون ۾ نہ ٿو رهي سگهي ۽ پوءِ هو بي چينيءَ جي عالم ۾ جڏهن سوچي ٿو ۽ ڪا بہ شيءِ/ فنپارو تخليق ڪري ٿو تہ اهو ڪمال جي درجي جو هجي ٿو."[٥] درد شاعريءَ جو بنيادي موضوع آهي، درد جون ڪوڙ صورتون آهن. دنيا جي سچي شاعري انسان جي خارجي ۽ داخلي دک جي ڪٿا آهي. شيلي چيو هو تہ "Our sweetest songs are those that tell of sadist thought" شاهہ جي شاعري بہ درد جي ڪيفيت سان ٽمٽار آهي ۽ ان ۾ غم جون سوين صورتون نظر اچن ٿيون. تخليق خود هڪ درد جو عمل آهي، جيڪو ماڻهو پاڻ پوڳي ٿو سو ٻئي جي پيڙا کي بہ محسوس ڪري ٿو. ائين جيسيتائين ڪو شاعر درد جي جبلت کي گهرائيءَ سان محسوس نہ ٿو ڪري ۽ غم جي ماهيت جي پروڙ نہ ٿو رکي تيسيتائين ان کي پنهنجي باطن ۾ جذب نہ ٿو ڪري سگهي. لطيف پنهنجي ڪردارن جي پيڙا جو پورو احساس رکي ٿو. هو سسئيءَ جي سُورن کي پنهنجي سرير ۾ محسوس ڪري ٿو. هن کي

مارئيءَ جي درد ۽ اذيت جو اندازو آهي. هو سهڻيءَ جي دک کان واقف آهي. شاهہ لطيف کي سندس رسالي ۾ موجود ڪنهن بہ ڪردار جي دک کان ڌار نہ ٿو ڪري سگهجي. جن ماڻهن کي درد جي حقيقت جو شعور حاصل ٿي ويجي ٿو سي ان جي گهرائيءَ ۾ ايترو تہ اونهو لهي وڃن ٿا، جو سُور جو سچ بيان ڪرڻ کان بہ قاصر رهن ٿا. شاهہ بہ درد جي درياهہ جو اهڙو ئي غواص آهي. تڏهن ئي تہ هن سُر معذوري جي هڪ وائي ۾ چيو آهي تہ:

مَدَحَ مُون کان نہ ٿِئي، سَندي سُورَ صِفَتَ ...... الخ

(بلوچ، نبي بخش، خان، ڊاڪٽر. ٢٠٠٩ع 'شاهہ جو رسالو ' سُر معذوري، داستان -١، وائي-١ ص: ١٩٥)

شاهہ لطيف جي سڄي شاعريءَ تي درد ڪڪرن جيان ڇانيل آهي. هر سُر ۾ غم جون جدا جدا صورتون آهن. هر بيت ۾ درد جون الڳ الڳ جهتون آهن. سوز ۽ سور جي ڪا هڪ معنيٰ ناهي، غم کي ڪو هڪ لباس پاتل نہ آهي پر اهو گهڻ رخو ۽ گهرو آهي.

جيڪڏهن ڪا شاعري رڳو پنهنجي دور جو روزنامچو هجي ۽ انسان جي داخلي ڪيفيت کان خالي هجي تہ اهڙي قسم جي شاعريءَ کي اعليٰ درجي جو ڪلام ڪوٺي نہ ٿو سگهجي. شاهہ لطيف جي رسالي ۾ اسان کي هونئن تہ جدا جدا انساني ڪيفيتون ملن ٿيون، پر ان ۾ ڪيفيتن جو هڪ وسيع سمنڊ آهي جنهن جون موجون ڪڏهن اتاهيون اُٿن ٿيون تہ ڪڏهن انهن لهرن ۾ لاٿ اچي ٿي، پر خاص طور سندس شاعري درد جي مختلف ڪيفيتن سان ٽمٽار آهي. درد جون اهڙيون ڪيفيتون هونئن تہ سندس سڄي ڪلام ۾ موجود آهن پر خاص طور سُر ڪلياڻ، سُر يمن ڪلياڻ، سُر سامونڊي، سُر آبري، سُر حسيني، سُر ڪوهياري، سُر معذوري، سُر ديسي، سُر رِپَ، سُر ڪاهوڙي، سُر پورب ۽ سُر ڏهر ۾ سور جون انيڪ ڪيفيتون ملنديون.

انسان سڄي حياتي الڳ الڳ ڪيفيتن ۾ تَرندو رهي ٿو. عام طور لفظ 'ڪيفيت' کي ڪيف سرور لطف ۽ مزي جي معنيٰ ۾ ورتو وڃي ٿو پر خوشيءَ جي لمحن کان علاوه ڪڏهن ڪڏهن ماڻهو درد ۽ تڪليف ۾ بہ هڪ سرور محسوس ڪندو آهي. ڪيفيت لاءِ انگريزيءَ ۾ Mood, Emotion, State of mind ۽ ٻيا لفظ استعمال ڪيا ويندا آهن. ڪيفيت اصل ۾ احساس مان جنم وٺندي آهي ۽ احساس وري لفظ حِس

(Sense) مان ورتل آهي. هِن لفظ ۾ حِسن وسيلي ڪيل محسوسات جو نالو احساس آهي. يعني احساس هڪ حِسي تجربو آهي، جيڪو جدا جدا حالتن ۾ وڌندڙ يا اٽوٽندڙ ٿي سگهي ٿو. اهڙي طرح احساسن مان وري جذبا جنم وٺندا آهن. نفسياتي وصف مطابق جذبو ان مستقل احساس جو نالو آهي، جيڪو ڪنهن فرد جي اندر موجود هوندو آهي پر ان جو اظهار ڪنهن خاص وقت تي ٿيندو آهي. ادب ۽ فن جي دنيا ۾ جذبو تخليقي عمل ۾ اُتساهه جي باعث ٿئي ٿو. اهڙيءَ طرح مختلف انساني جذبن مان وري ڪيفيتون جنم وٺن ٿيون. ڪيفيت بنيادي طور نفسيات جو اصطلاح آهي. ماڻهو زندگيءَ جا پل ۽ پهر جدا جدا ڪيفيتن مان گذرندي گهاري ٿو. هِن لفظ ۾ انسان جي اندر ۾ جيڪا پيچ دا هه ٿئي ٿي يا داخلي ۽ خارجي معاملن ۽ مسئلن سبب جيڪي جذبا جنم وٺن ٿا، حقيقت ۾ انهن جذبن جي جولان جو نالو ئي ڪيفيت آهي. ڏک، خوشي، وڇوڙو، انتظار، اميد، نا اميدي، خوف وغيره ماڻهوءَ جي دل جي دنيا توڙي ذهني سڪون توڙي اضطراب سان تعلق رکندڙ الڳ الڳ ڪيفيتون آهن.

”لطيف، سنڌ جي ماڻهن جي سيني نفسياتي ڪيفيتن جا عڪس، پنهنجي رسالي جي هر سُر ۾ چٽيا آهن. اهي سڀ ڪيفيتون مشرقي سماج جي قدرن جون علامتون ۽ اهڃاڻ آهن؛ اهي سڀ ڪيفيتون زندگيءَ جي فلسفي جون ڳالهيون آهن. ان جا ڏار ڏار نقطا آهن، جيڪي شاهه لطيف سنڌي معاشري جي عڪاسي ڪندي بيان ڪيا آهن.“[٦] انساني ڪيفيتن مان ڏک هڪ انوکي ڪيفيت آهي، جنهن جا وري ڪيترا ئي روپ ۽ رنگ آهن. درد هڪ ڪيفيت به آهي، هڪ جذبو به آهي ته هڪ جبلت به آهي. شاهه لطيف جي رسالي جي الڳ الڳ سُرن ۾ اها ڪيفيت ايري اچي ٿي. شاهه لطيف جو ڪلام پڙهڻ سان اسان کي درد جون ڪوڙين صورتون نظر اينديون. ڪٿي غم جي اها ڪيفيت انسان کي دل شڪستو ۽ ڪمزور ڪندي نظر ايندي ته ڪٿي سور ئي سگهه محسوس ٿيندو ۽ ان مان نرالي لذت ۽ ساءُ ايندو. ڪٿي اها ڪيفيت فنا جي واديءَ تائين پهچائيندي معلوم ٿيندي ته ڪٿي وري ان ۾ زندگيءَ جي رمق اوتيل هوندي. ائين ئي شاهه لطيف وٽ ڪڏهن ڏک دلاسو بڻجي اچي ٿو ته ڪڏهن رڃ جي رفاقت جو احساس ڏياري ٿو. ڪڏهن مايوسيءَ جي کاهيءَ ۾ ڪيرائي ٿو ته ڪڏهن محبوب تائين پهچڻ جو رستو ڏيکاري ٿو. ڏک ۽ درد جون اهي ۽ اهڙيون انيڪ انوکيون ڪيفيتون شاهه جي رسالي جي ذري گهٽ هر سُر ۾ نظر اينديون.

سُر ڪلياڻ شاهه جي رسالي جو پهريون سُر آهي ۽ انهيءَ سُر کان شاهه لطيف وٽ پيڙا جي پچار شروع ٿئي ٿي. ان پيڙا جي ڪيفيت کي کهڙو نالو ڏجي جنهن جو سبب محبوب هجي! جڏهن پرين اندر ۾ آزار اتاري ويو هجي ته طبيبن جون ڳالهيون ڪيئن وڻنديون؟ عاشق نفسياتي طور اهو قبول ڪرڻ لاءِ تيار ئي ناهي ته سندس علاج ڪنهن ٻئي وٽان ٿئي! هن کي پڪ آهي ته سندس درد جو دارون ان حبيب جي هٿ ۾ آهي جيڪو ٻاجهه جي ٻُڪي ڏئي، ته غم پرڙا پکيڙي اُڏري وڃي.

اُتياري اُتي وِيا، مَنجهان مُون آزارَ؛
حَبِيبَ ئِي هٽِي وِيا، پِيڙا جِي پَچارَ؛
طَبِيبَنِ تَنوارَ، هَڏِ نـه وَڻي هانِ مون.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاهه جو رسالو‘سُر ڪلياڻ، داستان ٣، بيت ١، ص: ٧٨)

وائي

ٿيندو تَنَ طبيبُ، دارُون منهنجي دَردَ جو؛
ٻُڪِي ڏيندُم ٻاجَهه جِي، اَچِي شالَ عجيبُ.... الخ

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاهه جو رسالو‘، سُر ڪلياڻ، داستان: ٣ وائي-١، ص: ٨٢)

درد هڪ اهڙي ڪيفيت آهي، جنهن جو انسان جي نفسيات سان نه ٽٽندڙ رشتو آهي. لطيف سائين ان سبڌ کي مختلف طريقن سان ظاهر ڪيو آهي. مثلاً هڪ رنجور انسان جڏهن پيڙا جي پاتال تائين پهچي وڃي ۽ پوءِ به ڪنهن دوا درمل واپرائڻ کان نابري واري ويهي، ته ان کي نج نفسياتي معاملو چئبو. پر شاهه لطيف ان نفسياتي معاملي کي عشق جي تعلق سان جوڙي ان مان هڪ نئين معنيٰ ڪڍي ٿو. لطيف سائين سُر يمن ڪلياڻ ۾ فرمائي ٿو ته هڪ اهڙو انسان جيڪو پنهنجي پرينءَ کي سارينديءَ بيماريءَ جي بستري پيڙو ٿيو آهي، تنهن کي سندس درد جو دارون سندس حبيب کان سواءِ ڪو ٻيو نظر نه ٿو اچي. ڪيس جاڻ آهي ته سندس من ۾ آزار جون عجيب ڪيفيتون آهن. رنج جي ان هر ڪيفيت کي سندس محبوب چڱي پِرِ ڄاڻي ٿو ۽ سندس ئي امر سان ڦڪيون فرحت ڏئي سگهن ٿيون:

تون حَبيبُ، تون طبيبُ، تون دردَ جي دَوا؛
جانِبَ! منهنجي جِيءَ ۾ آزَرَ جا اَنواع؛

صاحبَ! ڏي شِفا، ميان! مريضنِ کي.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاهه جو رسالو‘، سُر يمن ڪلياڻ، داستان١، بيت١،ص: ٨٥)

تون حبيبُ، تون طبيبُ، تون دارُون کي دَردَنِ؛
تون ڏِيين، تون لاهِيين، ڏاتَرَ! کي ڏُکندَنِ؛
تڏهين ڦَکِيُون فَرَقُ ڪن، جڏهِين اَمرُ ڪرهو اُنِ کي.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاهه جو رسالو‘، سُريمن ڪلياڻ، داستان١، بيت٢،ص: ٨٥)

شاهه لطيف پنهنجي رسالي جي مختلف سُرن ۾ ويج ۽ طبيب جو ذڪر ڪيو آهي. سُر بروو سنڌي جي هڪ بيت ۾ شآهه لطيف سوز جي هڪ عجيب ڪيفيت بيان ڪئي آهي ۽ ان ڪيفيت کي سمجهائڻ لاءِ هن ڪانهن جي ڪانيءَ جو مثال ڏنو آهي. فرمائي ٿو ته: جيئن ڪانهن جي ڪاني ڪپجڻ سان سوز پريون صدائون ڪندي آهي، تيئن محبوب جي جدائيءَ مونکان درد پري دانهن ڪڍائي ڇڏي آهي. طبيب اجايو منهنجي ٻانهن ڏنيي علاج ڪرڻ ٿو چاهي، حقيقت اها آهي ته منهنجي وجود ۾ پرينءَ جا سور سمايل آهن، جن جو علاج عام معالج وٽ آهي ئي ڪونه.

جِئَن ڪا ڪانِي ڪانهَن، لُسَندي لاتِيُون ڪَري؛
اَچِي پَئي اوچِتي، دَرِدَ پِريان جِي دانهَن؛
ويڄَ! ڏَنيِئين ڪُهُ ٻانهَن؟ سُورَهِنئين کي سامُهان.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاهه جو رسالو‘،سُر بروو سنڌي، داستان١، بيت٢، ص: ٦٢٧)

مسلسل مايوسيءَ جي ڪيفيت مان گذرڻ بعد، جڏهن ڪنهن انسان کي اميد جو ڪو ڪرڻو نظر ايندو آهي ته سندس من مهڪڻ لڳندو آهي. عشق جي آزار ۾ مبتلا ماڻهوءَ لاءِ اهو اميد جو ڪرڻو سندس محبوب هوندو آهي، جنهن جي هڪ جهلڪ صدين جا سور وساري ڇڏيندي آهي. شاهه سائين اهڙن اگهن ۽ بيمارن جن پرينءَ جي جهلڪ پسي انهن جي ڪيفيت ڇٽيندي چوي ٿو:

اَگهنِ مِڙِي اَڄُ، ڪيو سَڏُ صِحَتَ کي؛
ڏُورِ، ڏُکندا! ٻَڄُ، مِهرِيءَ مُنهن ڏيکاريو.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاهه جو رسالو‘، سُريمن ڪلياڻ، داستان٢، بيت١٩،ص:٩٣)

شاهه لطيف عشق ۾ قربانيءَ جو قائل آهي ۽ جيڪڏهن قرباني جان جي ڏيڻي پوي ته اهو هر ڪنهن جي وس جي ڳالهه ناهي. ٻڌائي چوي ٿو ته نينهن وارن کي سيخن تي پنهنجو ماس پچائڻو پوندو آهي. عام ماڻهو ان درد جي ڪيفيت جو اندازو به نه ٿو ڪري سگهي پر لطيف سائين فرمائي ٿو ته ”ڏُکُ پِريان جو ڏِيلَ ۾، واڄَٿَ جئن وَڄاءِ“.

پهرين ڪاتي پاءِ، پڇج پوءِ پريتڻو؛
ڏُکُ پِريان جو ڏِيلَ ۾، واڄَٿَ جئن وَڄاءِ؛
سِيخن ماهُ پَچاءِ، جي نالو ٻِيڙُءِ نِينهنَ جو.

(آڏواڻي، ڪلياڻ، ٢٠١٣ع شاهه جو رسالو‘، سُر ڪلياڻ، داستان ٢، بيت-١٠،ص: ١٦)

شاهه سائين وٽ ڏک جون نراليون ڪيفيتون آهن. سُر يمن ڪلياڻ جي هڪ بيت ۾ صوفين جو هڪ ڳڻ ٻڌائيندي فرمائي ٿو ته جڏهن ڪين ڪو داڻُ ڏنو وڃي ٿو ته ڪين ڏک رسي ٿو ۽ جڏهن ڪين ڪجهه نه ٿو ملي ته هو خوش ٿين ٿا. صوفيءَ جي ڪيفيت عام انساني ڪيفيت کان بنهه مختلف ۽ منفرد آهي. عام ماڻهو ڪجهه ملڻ تي راضي ٿيندو آهي ۽ نه ملڻ تي رنج، پر سچو صوفيءَ ان جي ابتڙ آهي. شاهه لطيف چوي ٿو ته سچي صوفي جي سڃاڻپ ئي اها آهي ته هن کي دنياوي شين جو ڪو لوڀ نه هوندو آهي، تنهن ڪري هو پاڻ سان ڪجهه به ساڻ نه کڻندو آهي.

ڏِني ڏُکويا، اَڻ ڏِني راضِي ٿِيا؛
صُوفِي تي ٿيا، جئن کِينَ ڪنيائون پاڻ سين.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاهه جو رسالو‘، سُريمن ڪلياڻ، داستان٥، بيت ٣،ص: ١٠٦)

ڏک جا به عجيب رنگ ۽ ڪيفيتون آهن. انهن ڪيفيتن کي لطيف پنهنجي لطيف ڪلام ۾ سچ ته ڏاڍي لطافت سان بيان ڪيو آهي. سُر ساموندڙيءَ جي هيٺين وائي ڏسو جنهن ۾ ٻڌائي وڻجاري جي ونيءَ جي من جي ڪيفيتن جي لهرن کي احساس جي تند سان جوڙي سندس اندر جي اڌمن جي ڪيڏي نه حسين عڪاسي ڪئي آهي.

وائي

آيَلِ! ڪَرِيان ڪيئَن؟ منهنجو نِينهُن، اَپِليو نه رَهي.
وِيو وَڻِجارو اُوهَرِي، مونکي چاڙهي چِيئَن؛
سامُوندِيَنِ جي سَڱَ کي، رُئان رات و ڏِينهن؛
اُڏوهِيءَ جئَن ڏُکَڙا، چَڙهيا چوڻِيءَ سِيئَن؛

گُونـدَرَ مـٿـان جـنـدَڙِي، وَرِيـا وَلـيُـنِ جِـيـئَـن؛
مـادَرِ! پـائـي مُـنـدِيُـون، وِجـان هـادِيءَ سِـيـئَـن.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاهه جو رسالو‘، سُر ساموندي، داستان ۱، وائي ۳، ص:۱۹۷-۱۹۸)

سچ تہ شاهہ لطيف جي اها وائي ماڻهوءَ کي ڪيفيتن جي سمنڊ ۾ غرق ڪري ڇڏي ٿي. حقيقت اها آهي تہ شاهہ سائين هڪ پرڏيل عورت جي اندر جي غمناڪ ڪيفيتن کي جنهن نموني بيان ڪيو آهي سي، نسواني ڪيفيتون صحيح معنيٰ ۾ ڪا ورهہ جي ماريل عورت ئي بيان ڪري سگهي ٿي. اهو لطيف جي ڪلام جو ئي ڪمال آهي جو هُن ان دک ۽ پيڙا کي عورت جي فطري احساسن سان ڳنڍي فراق ۽ ڦوڙائي جي ڪيفيتن جو چار وچائي ڇڏيو آهي. وڻجاري جي وني، پنهنجي آيل کان پڇي ٿي تہ آخر مان ڇا ڪريان جو مون کي پنهنجي پيتار جي انتظار تڙپائي وڌو آهي. منهنجي اندر ۾ لچ پچ آهي ڇوتہ منهنجي من ۾ چاهہ جو سمنڊ ڇلي رهيو آهي. وڻجارو مونکي انتظار جي چڪيا تي چاڙهي ڏاڍو ڏور هليو ويو آهي، سندس سڳ کي ساري منهنجي نيڻن جا بند ڀڄي پيا آهن ۽ ڏکَ مون کي اڏوهيءَ وانگر اندران ئي اندران پوري ڇوڏيءَ تائين چڙهي ويا آهن، غم ۽ گوندر منهنجي مٿان ولين جيان وري ويا آهن. مان هٿ ادب جا ٻڌي وڏي عاجزيءَ سان پنهنجي پرينءَ جي پار وڃڻ چاهيان ٿي.

شاهہ سائين وڻجاري جي وني‍ءَ جي ڏک جي احساس ۽ ڪيفيت کي اڏوهيءَ سان تشبيهہ ڏئي ٿو، جيڪا ڳجهي نموني اندران ئي اندران ڪائي کوکلو ڪري ڇڏيندي آهي. هن کي ڏکن جي اڏوهيءَ چوٽيءَ تائين چَٽي ختم ڪري ڇڏيو آهي. اهڙي طرح مٿينءَ وائيءَ ۾ گوندر جو وجود تي ولين وانگر ويڙهجڻ وارو تصور ۽ احساس بہ درد جي هڪ جدا ڪيفيت کي اجاگر ڪري ٿو.

شاهہ لطيف جا سسئي جي داستان وارا پنج ئي سُرَ، سسئ جي انيڪ ڪيفيتن سان ڀرپور آهن. ڪڏهن هوءَ وڏي حوصلي ۽ ثابت قدمي سان اڳتي وڌندي رهي ٿي تہ ڪڏهن ٿڪجي ملندي ٿي وڃي ٿي. ڪڏهن رجائيت ۽ اميد جو دامن هٿان نہ ٿي ڇڏي تہ ڪڏهن وري سندس وجود کي قنوطيت ۽ مايوسي وڻ ويڙهيءَ جيان وڪوڙي ٿي وڃي، ڪڏهن راهہ ڀٽڪڻ جي ڳڻتي اٿس تہ ڪڏهن هر راهہ منزل جيان ٿي لڳيس، ڪڏهن پريشاني ۽ خوف ڪيس نهوڙي ٿو وجهي تہ ڪڏهن وري مٿس بي خوفيءَ ۽ بهادريءَ جي

اهڙي ڪيفيت حاوي ٿئي ٿي جو پهاڙن کي بہ پرزا ڪرڻ آسان ٿو محسوس ٿئيس. مطلب تہ سسئي هر لمحي ڪيفيتن جي درياهہ ۾ ٻڏ تر ۾ آهي. اهي سموريون ڪيفيتون ڏک جي ڪوهيڙي ۾ ويڙهيل آهن.

لطيف سائين وٽ درد جا ڏار ڏار روپ ۽ رنگ آهن. سسئي جي زباني فرمائي ٿو تہ منهنجو پنهل مون کي ڀنڀور ۾ ڇڏي اڪيلو ئي ڪيچ ڏانهن روانو ٿي ويو. هو منهنجي سُورَ جي سڄي ۾ ساهہ پوئي ويو آهي. اي موت ! هڪ گهڙي ترس تہ مان پنهنجي پرينءَ سان ملي وٺان. هاڻي سورَ جي سڄي ۾ ساهہ پوئڻ واري ڪيفيت کي ڪهڙو نالو ڏجي! درد سان ساهہ جي اهڙي رشتي جوڙڻ جي ڳالهہ سچ تہ ڏاڍي نرالي آهي، ان رنج ۽ ملال ۾ موت جو خوف ناهي. سسئي چوي ٿي تہ قضا پلي اچي پر هيڪر پرينءَ سان هيڪاندي ٿيان:

هـيـڪـانـدِي هـوئِـي، اُٿِـي راتِ رَوان ٿـيـا؛
ساهُ سَڄِي ۾ سُورَ جي، پُنهون وِيو پوئِي؛
رَهُ، قَضا! دَمُ ڪوئِي، تہ هيڪرَ هيڪانـدِي ٿِيان.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاهہ جو رسالو‘، سُر آبري داستان ۷، بيت ۴، ص: ۳۱۲)

شاهہ لطيف پنهنجي ڪلام ۾ سسئيءَ جي سُور جون سهسين صورتون ۽ ڪيفيتون پَسايون آهن. سسئيءَ وٽ اڪيلي سِر اڳتي وڌڻ جو حوصلو آهي. هن کي آڏن ٽيڏن ڏونگرن، لڪين ۽ سُورين جي ڪا پرواهہ ناهي، ڇوتہ هن پنهنجي ذهن تي پرينءَ جي سور جي ڪيفيت کي حاوي ڪري ڇڏيو آهي. دردَ هن جا ساٿي ٻڌجي ويا آهن. ان ڪري هوءَ ڏورڻ ۾ ڪو ڏک محسوس نہ ٿي ڪري.

هـيـڪَـلـيـائِـي هـيـل، پـورِيـنـدِيَـسِ پُـنـهُـونءَ ڏي؛
آڏا ڏُونـگَـرَ لَـڪَـيُـون، سُـورِيُـون سُـڄَـنِ سـيـلَ؛
تہ ڪَرَ ٻيلِي آهِنِ ٻيلَ، جي سُور پِريان جا ساڻُ مُون.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاهہ جو رسالو‘، سُر آبري، داستان ۹، بيت ۱۳، ص: ۳۲۴)

شاهہ لطيف پنهنجي ڪيميا جهڙي ڪلام ۾ سسئيءَ جي من ۾ هر گهڙي متجندڙ ڪيفيتن کي ڪمال حسن سان اظهاريو آهي. هن جي من ۾ جيڪا اڻ تڻ آهي، جيڪي ڪٿڪا ۽ گمان آهن، جيڪي اميدون ۽ آسرا آهن. جيڪي رنج ۽ الم آهن، پاڻ انهن جي بي مثال صورت گري ڪئي اٿس، شاهہ لطيف چوي ٿو تہ، سسئي کي هر گهڙي

پنهنجي محبوب جو الڪو ۽ انتظار آهي، رات جو جابلو جانور ڏسي محسوس ڪيائين ته جڻ اوٺي آيا آهن. پرينءَ جي پريت ۾ سڪ هن کي سياڻو ڪيو آهي. ان وڇوڙي جي وَڍَ ڪان اڳ سسئي صفا اٻوجهه هئي پر سور جي ڪيفيت مان گذرڻ بعد هوءَ سياڻي بڻجي وئي.

راتِ ڏٺائين روجَهه، پانءِ ڪِ اوٺِي آئِيا؛
پرِيَتَڻي پرِيَنِ جي، سِڪَڻَ ڪِي سَبوجَهه؛
هُئِي گهڻو اٻوجَهه، سُورَنِ سُنهائِي سَسُئِي.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاھ جو رسالو‘، سُر ديسي، داستان ۵، بيت ۲،ص:۳۹٦)

ڏکَ عام طور ماڻهوءَ کي پيچي پوري وجهندا آهن، انسان ڪمزور ۽ مايوس ٿي ويندو آهي. پر لطيف انهن مان اتساهه وٺي ٿو. اها بلڪل انوکو ۽ اَڇهو فڪر ۽ فلسفو آهي. سسئيءَ کي ڏک ۾ گوندر ئي گس ڏيکارين ٿا. مان سمجهان ٿو ڏکن مان رستو ڪڍڻ ۾ سورن کي سونهون سمجهڻ واري اها ڪيفيت خاص لطيفي ڪيفيت آهي.

ڏيکارِيُسِ ڏُکَنِ، گُوندَرَ گَسُ پِرِيُنِ جو؛
سُونهائي سُورَنِ، کِي هيڪانڊِي هوتَ سين.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاھ جو رسالو‘، سُرحسيني، داستان ٦، بيت ۲،ص:۴۵۵)

سفرَ، پنڌَ ۽ جستجوءَ ۾ تڪليفون ۽ دردَ اڻ ٽر هوندا آهن پر همت وارا ماڻهو انهن ڏکن ڏولاون کان پڇندا ڪونهن، پر بهادريءَ سان انهن سان منهن سمهون ٿيندا. حقيقت اها آهي ته ڏکَ به انسان کي وڏو ڏڍُ ۽ حوصلو ڏين ٿا. شاھ لطيف ته ڏکن کي سُکن جي سونهن سمجهي ٿو ۽ سسئيءَ کي چوي ٿو ته سکن تي خوش نه ٿي ۽ ڏکَ پسي هرگز نه گهٻراءِ. ’سُکين ٿيءُ مَ سَنري، پَسي ڏُکَ مَ ڏَرُ‘. ۽ جڏهن سسئيءَ کي اها ڳالهه سمجهه ۾ اچي وڃي ٿي ته هوءَ چوي ٿي ته اهي ڏک ۽ گوندر ئي آهن، جيڪي پرينءَ جو گسُ ڏيکارين ٿا‘ ... هن کي پرينءَ جا سورَ ۽ سنڀارون ساڻ آهن ته لڪن کي به لَيون ٿي سمجهي. ’پانيان لَڪَ ليون، جي سورَ پريان جا ساڻ مون‘ سسئي جڏهن سُکن کي تياڳيو ۽ درد جي لذت کي محسوس ڪيو ته اندر کي اڏو اڏ ڪري ڏونگر ڏوريندي رهي. هاڻي ان راهه ۾ رند تان موٽڻ هن لاءِ ميهڻو هو، هن منزل تائين رسائي کان اڳ پنهنجي لاءِ واپس موٽڻ جا سمورا رستا بند ڪري ڇڏيا هئا. هن ناڪام واپس موٽڻ کان راهه ۾ مليل موت کي بهتر ٿي سمجهيو. هن کي لڇڻ ۾ لطف اچي ويو ۽ هوءَ ان راز کان واقف

ٿي وئي ته اها لوچ پوچ، تڙپ ۽ جستجو ئي ڪيس پنهل جي پيري تائين پهچائيندي:

سُکَنِ وارِي سَدَ، مَتان ڪا مون سين ڪَرِي،
اَندَرُ جَنِين اَدَ، ڏُونگَرَ سي ڏورِيِنديُون.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاھ جو رسالو‘، سُر سسئي آبري، داستان ۴ بيت ۵، ص: ۲۹۸)

موٽِي مران مَ ماءِ، موٽَڻَ کان اڳي مَران!
لُڇي لالڻ لاءِ، شالَ پوندِيَسِ پيرَ تي.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاھ جو رسالو‘،سُرسسئي آبري، داستان ۴، بيت ۲۴، ص:۳۰۲) [٧]

شاھ لطيف، سسئيءَ جي سورن جي سفر ۾ هر ساعت سندس مٽجندڙ ڪيفيتن کي بيان ڪيو آهي. هڪڙو وقت اچي ٿو جڏهن سسئي پاهڻي پنڌ ۾ پنهنجا پير ڦٽي وجهي ٿي، پر تنهن هوندي به هوءَ ٽڪر ٽاڪيندي ۽ لَڪ لتاڙيندي رهي ٿي. رڃ جي مسافت ۾ هوءَ پنهنجا هار سينگار وڃائي ويهي ٿي، پر جڏهن هوءَ ساجن سان ملي ٿي ته سندس من جي ڪيفيت عجيب ٿي وڃي ٿي. هوءَ چوي ٿي ته اهي سور ئي آهن ،جن جي سبب مان پنهنجي ساجن سان ملي سگهي آهيان نه ته سک ماڻي مان هن تائين ڪڏهن به رسي نه سگهان ها:

رائي ڪِي رَنجُورَ، ٽَڪَرَ توءِ ٽانڪِيو چڙهي؛
لانچي لَڪَ، لَطِيفُ چئي، هَلِي ڏانهن حُضُورَ؛
رَهِيا سَڀِ رُڃُنِ ۾، سَسُئِيءَ جا سالُورَ؛
ساڄَنُ ميڙِيُسِ سُورَ، سُکَ نه ميڙِيُسِ سُپرِين.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاھ جو رسالو‘،سُرسسئي آبري، داستان ٧، بيت ۱۴، ص: ۳۱۴)

سسئيءَ وارن هنن سُرن ۾ سورميءَ جون نراليون نفسياتي ڪيفيتون ظاهر ٿين ٿيون. ڪٿي هوءَ پنهنجي وجود کي جنڊُ ڪري ڏک پئي ڏري ته ڪٿي چوي ٿي ته اي ڏونگر تون تپي ڏکويلن جو ڇا بگاڙي سگهندين؟ تون پڻ جو پهڻ آهين پر منهنجا لڱ لوهه آهن. مان ان ڏک جو ڏوهه ڪنهن تي به نه ٿي ڌريان، ڇوته اَمر مون سان ائين ڪيو آهي. هڪ پاسي ايڏو حوصلو جو هوءَ لڱن کي لوهه بڻائي جبل جهاڳڻ لاءِ تيار آهي، ته ٻئي پاسي سندس من ۾ هڪ ٻي ڪيفيت جنم وٺي ٿي ۽ لطيف ان ڪيفيت کي پيش ڪندي فرمائي ٿو ته ڏُکي (سسئي) ۽ ڏونگر ٻئي پاڻ ۾ ويٺا روئن پيا. منجهن اهڙو ته پريت جو ناتو جڙي ويو آهي جو هو ڪنهن ٻئي سان سورَ ڪونه ٿا سلن. سسئي جي اندر

جون اهي ڪيفيتون هر پل تبديل ٿينديون رهن ٿيون. چوي ٿي تہ سڪَ ۾ ڪوڙ ساٿي ملي وڃن ٿا، پر ڏک دائمي دوست آهي، جيڪو رُڄ، اڄ ۽ سڄ جي پنڌ ۾ ڏونگر سان ڏيٺ ٿو ڪرائي، اهو منهنجي پرينءَ جو رنج ئي آهي جيڪو هن سفر ۾ منهنجو رهنما آهي:

وائي

جَندِڙي پايو جانِ ۾، ڏُکِي ڏُکَ ڏَري.... الخ

(شاهواڻي، غلام محمد، 'شاهہ جو رسالو'، سُر حسيني، داستان: ۴ وائي-۱، ص: ۴۴۸)

تَپِي کَندين ڪوهُ؟ ڏُونگَرَ! ڏُکويُنِ ڪي؛
تُون جي پَهَڻَ پَبَ جا، تہ لِڳَ مُنهِنجا لوهُ؛
ڪَنهنجو ڪونهي ڏوهُ، اَمُرَ مُون سين اِئن ڪَيو.

(آڏواڻي، ڪلياڻ، 'شاهہ جو رسالو'، سُر حسيني، داستان ۲، بيت ۱۸، ص: ۱۵۹)

ٻَئِي ويتا رُوَنِ، ڏُکِي ڏُونگَرُ پاڻَ ۾؛
ڪنهنڪي ڪِينَ چُوَنِ، مَنجِهنِ جو پِريتَڙُو.

(شاهواڻي، غلام محمد، 'شاهہ جو رسالو'، سُر ڪوهياري، داستان ۲، بيت ۱۵، ص: ۴۱۸)

پهڻن واري پنڌ ۾ ڏکيءَ جو روئڻ ۽ رنج جي اها رهنمائي بيشڪ درد جون الڳ الڳ ڪيفيتون آهن. سسئي دک جي طويل مسافت ڪئي. جنهن ڪي شاهہ لطيف پنهنجي ڪلام ۾ واهہ جو اپاريو آهي. "درد فراق جي ماريل سونهن وندي سسئي جڏهن وَرَ لاءِ ورلاپ، آهون ۽ دانهون ڪري ٿي تہ ڏونگر بہ ڏڪارا ٿي پون ٿا. سڄي ڪيفيت ۽ احساس ڪي هن شاهہ لطيف جنهن انداز سان بيان ڪيو آهي، اهو الميہ ادب جو هڪ عظيم باب آهي، جنهن ۾ شاعر جي اظهاري قوت ۾ هڪ قسم جي ڏڪائيندڙ احساس جو اٿاهہ جذبو سمايل آهي، جنهن جي شدت ۾ ڀرپور تاثير سمايل آهي، جيڪو پڙهندڙ ڪي ان منظر ڪان ٻئي پاسي هٽڻ جو موقعو ئي نہ ٿو ڏئي ۽ ان جي جيءَ ڪي جهوري وجهي ٿو."(۸) سُر معذوريءَ جي داستان ستين ۾ هڪ ٻئي پٺيان نوَ بيت اهڙا آهن، جيڪي 'آئون نہ گڏي پرينءَ ڪي' واري پد جي ورجاءَ سان شروع ٿين ٿا. ان غم ۽ حسرت ڀريل لفظن پٺيان سسئيءَ جي دک جون انوکيون ڪيفيتون موجود آهن:

آئُون نَہ گَڏي پرينءَ ڪي، ٿورا ڏينهن ٿِئا

******

آئُون نَہ گَڏِي پرينءَ ڪي، سَهسَين سِڄَ وِيا

******

آئُون نہ گَڏِي پرينءَ ڪي، تون ٿو لَهين سِڄ

******

آئونُ نَہ گَڏِي پرِينءَ ڪي، پويُون ٿيو پَساهہ

******

آئُون نَہ گَڏِي پِرِينءَ ڪي، عُمرِ تان ويئِي

******

آئُون نِہ گَڏِي پرينءَ ڪي، جوڀَنُ وِيو جاڙ

******

آئُون نَہ گَڏِي پرينءَ ڪي، هِيءُ پُڻِ ڏينهن وِيو

******

آئُون نَہ گَڏِي پِرِينءَ ڪي، آيو عزرائِيلَ

******

آئُون نَہ گَڏِي پِرِينءَ ڪي، مٿان آيو موت

(شاهواڻي، غلام محمد، 'شاهہ جو رسالو'، سُر معذوري، داستان ۷، بيت ۱-۹، ص: ۱۶۷-۱۶۹)

مٿين سٽن ۾ وڇوڙي جي غم جي ڪيفيت چُرندي پُرندي محسوس ٿئي ٿي. پهريان سسئيءَ تي اها ڪيفيت ٿورن ڏينهن تائين آهي، پوءِ تہ سوين سج الهي وڃن ٿا، الهندڙ سج ڪي ڏوراپو آهي، جنهن بعد سسئي محبوب سان ملاقات جي حسرت اندر ۾ سانديو پويان پساهہ پئي ڪٽي، ڪيس لڳي ٿو تہ سندس عمر ان انتظار ۾ ڳري وئي آهي، سندس جوڀن اجايو هليو ويو آهي، هر ڏينهن گذرندو ٿو وڃي تان جو عزرائيل موت جو پروانو ڪٽي اچي مٿان ٿو بيهيس. پرينءَ سان نہ ملي سگهڻ جي حسرت پٺيان غم ۽ اندوهہ جون اهي ساريون ڪيفيتون سچ تہ لطيفي فڪر جو هڪ منفرد باب آهن. پر سسئيءَ وارن سارن سُرن ۾ موجود درد جي سمورين ڪيفيتن جو نقطهءِ عروج شاهہ لطيف پنهنجي هن بيت ۾ پيش ڪيو آهي:

پيهي جان پاڻَ ۾، ڪِيَمِ رُوحَ رِهاڻِ؛
تہ نَڪو ڏُونگَرُ ڏيہَ ۾، نَڪا ڪَيچِيَنِ ڪاڻِ؛

پُنهُون تِيَسِ پاڻِ، سَسُئِي تان سُورَ هئا.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاهه جو رسالو‘، سُر آبري، داستان ۵، بيت ۲، ص: ۳۰۳)

هونءَ تہ شاهہ لطيف جو سمورو ڪلام ڏک جي ڪيفيت سان ڀريو پيو آهي پر سندس رسالي ۾ هڪ سُر اهڙو بہ آهي، جنهن جو عنوان ئي جهڙوڪر ڏکُ آهي. اهو سُر آهي ”رِپَ“. محمد حسين ڪاشف لکيو آهي تہ ، ”سُر ’رپ‘ شاهہ جي ڪلام جو اهو سُر آهي، جيڪو رسالي جي مِڙن ئي سُرن جي غم جي جذبن ۽ ڪيفيتن کي پاڻ ۾ سمائي ٿو، يا ائين چئجي تہ هي سُر سندس فڪرِ غم جو اهو شاهڪار آهي، جنهن ۾ ڪئين رنگ سمايا پيا آهن. لطيف هن سُر جي شروعات جن لفظن سان ڪئي آهي. اهي ايڏو تہ وسيع ۽ وقيع آهن، جن جي اورڻ سان ئي من وياڪل ٿي پوي ٿو. ان ڪري هن جو نالو ئي ’رپ‘ رکيو ويو. رپ لفظ جي معنيٰ آهي: ڳرو، انتهائي وزندار، جنهن کي چورڻ مشڪل هجي.“(۹) سُر رپ جي پهرين داستان جي پهرين بيت ۾ لفظ ’گوندر‘ استعمال ٿيل آهي. يعني هن سُر جو اپار ئي ڏُک جي صدا سان ٿئي ٿو. ڊاڪٽر عبد الجبار جوڻيجي لکيو آهي ”شاهہ صاحب رپ جي پهرين بيت ۾ ئي گوندر هڪ وسيع معنيٰ وارو لفظ استعمال ڪيو آهي، جو درد و غم، رنج و محن جو انتهائي درجو ظاهر ڪري ٿو. شاهہ جي شارحن لفظ رپ جي معنيٰ آفت ڏسي آهي. يعني غم جي آفت. گوندر، غم جي انتهائي درجي کي ظاهر ڪري ٿو.“(۱۰) ڏک جي اها انتها درجي واري ڪيفيت ،رپ جي الڳ الڳ بيتن مان جهاتيون پائي ٿي.

شاهہ لطيف وٽ ڏک جي واٽ هڪ حسين راهہ آهي، جنهن تي گوندر ۾ غرق ٿيل ماڻهو وڏي اطمينان سان هلن ٿا. شاهہ وٽ هڪ پاسي گوندر ۾ غرق ٿيڻ واري اها ڪيفيت آهي تہ ٻئي پاسي ڦوڙائي ۽ فراق جا ڪُرندڙ ڦٽ. ائين ئي ڪڏهن وري سندس من ۾ سور سلن وانگر ڦٽي ٿا پون:

گُوندَرَ ڪَيو غَرَقُ، ماءُ! مُنهنجو جِندُڙو؛
ڏُکويُنِ مَرَڪُ، مَٿي سَڳَرَ پَندڙو.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاهہ جو رسالو‘، سُر رپ، داستان ۱، بيت ۱، ص: ۷۳۳)

گُوندَرَ گَڏِياسِ، صِحَتَ نِيَڙِيَمِ سَڄڻين؛
مادَرِ! ماريِاسِ، ڦوڙائي پِرِينءَ جي.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاهہ جو رسالو‘، سُر رپ، داستان ۱، بيت ۲، ص: ۷۳۳)

هونءَ تہ درد جون اهي ساريون ڪيفيتون ڏاڍيون نراليون آهن پر سُر رپ جي هڪ بيت ۾ شاهہ سائين ڏک جي سدا ڏکندڙ احساس ۽ ڪيفيت کي ڀڳل هڏ سان تشبيهہ ڏئي، جيڪا حسناڪي بخشي آهي تنهن جو جواب ناهي.

چيتارِيا چُٽُڪَنِ، وِسارِيان نہ وِسَري؛
ويرو تارَ ڏُکَنِ، سَڄَڻَ ڀَڳِي هَڏَ جِئَن.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاهہ جو رسالو‘، سُر رپ، داستان ۱، بيت ۲۷، ص: ۷۳۶)

ڪمال تہ ڏسو، لطيف سائين چوي ٿو تہ مان پنهنجي پرين کي جيئن جيئن ياد ڪريان ٿو تہ هو منهنجي من ۾ اچي وسي ٿو ۽ ائين ئي ڪڏهن نہ ٿو وسري، چوتہ منهنجو اندر ڏکن سان ڀريل آهي ۽ مون کي پنهنجو سڄڻ ائين ئي ياد آهي جيئن ڪنهن ڀڳل هڏ واري کي هر ساعت سور ياد هوندو آهي. اندر جي سور جي ڪيفيت کي ڀڳل هڏ واري سور سان اپارڻ سچ تہ سور جي احساس کي وڏائي ڇڏي ٿو.

شاهہ جي سُر ڏهر ۾ بہ ڏک جي ڪجهہ اهڙي ئي ڪيفيت آهي.

ڪُندِي ڪَلِيُنِ وِچَ ۾، جَڏهِن هَنيائُون؛
اُڦَٽُ نہ مارِيائُون، ڏورِ ڏئي وِيا ڏُکَ جِي.

(شاهواڻي، غلام محمد، ’شاهہ جو رسالو‘، سُر ڏهر، داستان ۱، بيت ۱۸، ص: ۸۷۱)

شاهہ لطيف، درد کي ڪَلين ۾ لڳل ڪُنديءَ وانگر محسوس ڪري ٿو. ڪَلين ۾ لڳل ڪُندي ڏک جي هڪ اهڙي احساس کي اپاري ٿي جنهن ۾ مسلسل اذيت جي ڪيفيت موجود آهي. هن بيت ۾ پيٽائي ڏک جي احساس کي اپارڻ لاءِ گهري مشاهدي کان ڪم ورتو آهي. عام طور پاڻيءَ ۾ مڇي ڦاسائڻ لاءِ ڪُندي هنئين ويندي آهي ۽ جڏهن ڪا مڇي ڪنديءَ ۾ ڦاسندي آهي تہ درد کان لڇڻ ۽ ڦٿڪڻ شروع ڪندي آهي، جنهن کان پوءِ شڪاري ڏور کي ڇڪي ڪيس پاڻيءَ کان ٻاهر ڪڍندو آهي. مڇي ٻاهر نڪرندي ئي تڙپي تڙپي مري ويندي آهي. جيڪڏهن ڪيس ٻاهر نہ ڪڍيو وڃي ۽ اها ڏور پاڻيءَ جي اندر ئي هجي تہ مڇيءَ کي ڪليءَ ۾ لڳل ان ڪنديءَ جو سور مسلسل ستائيندو رهندو. لطيف جي خيال جي نزاڪت تہ ڏسو جو هو اهڙي مڇيءَ جي سور جي ڪيفيت کي بہ محسوس ڪري ٿو. سچ تہ اهڙي سور کي احساس جي گهراين ۾ پيهي ئي محسوس ڪري سگهجي ٿو.

شاهہ لطيف جي سڄي رسالي ۾ ڏک جا هزارين روپ ۽ ڪيفيتون ڏسڻ ۾

ايندیون. هن وٽ ڏک ڪٿي خود اذيتي (Masochistic) جي مفهوم ۾ ڪيفيت ۾ بہ نظر اچي ٿو. جيئن سندس ڪاهوڙي ڪردار آهن، اهي سدائين پنهنجي جيءَ کي جوش ڏين ٿا. هو ڪنهن جهوريءَ کان جهجهڻ وارا نہ آهن، ان ڪري هو ان دک جي بٺيءَ ۾ پچي ڪندن ٿين ٿا. هو پنهنجي وجود کي خاڪ ڪري ڇڏين ٿا ۽ دک جي حقيقت کي سمجهڻ ۽ ان ڪيفيت جي لذت ماڻڻ کان پوءِ اها منزل ۽ ماڳ ماڻين ٿا، جنهن لاءِ هو سچي حياتي جستجو ڪن ٿا. ائين ئي پورب ۾ پرينءَ جو پاڀوهہ ڏکُ ڏور ڪري ٿو:

تان وَنءُ ويهِي آءُ، اڳَڻ ڪاهوڙِيُنِ جي؛
جوشَ ڏِنائُون جِيءَ کي، لِڪائي لوڪاءُ؛
ڏوتِيُنِ ڪنهن ڏُکاءُ، سُمهِي سُک نہ ماڻِيو.

(بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، 'شاهہ جو رسالو'، سُر ڪاهوڙي، داستان ١، بيت ١٠، ص: ١٢٩)

ڪاهوڙِيُنِ ڪَٽِي، ساجُهرُ ٻَڌا سَندِرا؛
ڏورِيندي ۾ ڏُونگرين، ڪِيائُون پانُ پَٽِي؛
ڏُکَنِ ڏِيلُ هَٽِي، ڇيهُ لَڌائُون ڇَپَرين.

(شاهواڻي، غلام محمد، 'شاهہ جو رسالو'، سُر ڪاهوڙي، داستان ١، بيت ٢٢، ص: ٧٥٠)

تَن اَکِيُنِ اُتان سُکَ، ڪِلندي ڪَٽَنِ جي؛
پِرِيَنِ پاڀوهَڻَ سين، ڏُورِ ڪَيا سَڀِ ڏُکَ؛
ماڙُهنِ ليکي ٻُکَ، سامِي سُورَ سَنَا ڪيا.

(شاهواڻي، غلام محمد، 'شاهہ جو رسالو'، سُر پورب، داستان ٢، بيت ٢، ص: ٨٤٤)

دک ۽ درد جون اهي ساريون ڪيفيتون، اهنج ۽ عذاب جا اهي سيئي احساس، شاهہ لطيف جي ڪلام جي رڳ ۽ ريشي ۾ موجود آهن. شاهہ لطيف پنهنجي سونين سٽن لفظن جي ٻڙن سان درد جي عجب ڪيفيتن کي پنهنجي سچي رسالي ۾ ڪمال هنرمنديءَ سان جَڙيو آهي.

حوالا

١. سيلم، آغا، 'لات جا لطيف جي'، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، ٢٠٠٨ع، ص: ١٩ ۽ ٢٠.
٢. جويو تاج، (مرتب)، 'ديسي سيڻ ڪجن' مقالو: 'سور جي سائنس ۽ شاهہ جو رسالو' - ڊاڪٽر اسد جمال پلي، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز، ٢٠٠٥ع، ص: ٤٥.
٣. ڪاشف، محمد حسين، 'ڪنڌيءَ ڪونئر ٽڙن'، مقصود پبليڪيشنس حيدرآباد، مارچ ١٩٩٠ع، ص: ١٨٤.

٤. ملڪ اشفاق، 'ڪلياتِ جبران'، فڪشن هائوس لاهور، ١٩٩٥ع، ص: ؟
٥. مهراڻي، شير، ڊاڪٽر، 'شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ جماليات'، ثقافت کاتو - حڪومتِ سنڌ ٢٠١٣ع، ص: ١٦٣.
٦. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، 'انساني نفسياتي ڪيفيتن، جذبن ۽ احساسن جو ترجمان شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائي'، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، ڪراچي، ٢٠١٤ع، ص: ٧٣.
٧. دانش، احسان، ڊاڪٽر، 'شاهہ لطيف جي شاعريءَ جو سماجي ڪارج'، ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومتِ سنڌ، ٢٠١٦ع، ص: ٢٩ - ٤٢٨.
٨. فهميده حسين، ڊاڪٽر، (ايڊيٽر)، 'ڪلاچي' تحقيقي جرنل، جلد ٻيو، شمارو ٻيو، ١٩٩٩ع، مقالو: 'ايءَ تان آهہَ عشق جي' - محمد حسين ڪاشف، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، ڪراچي، ص: ٧١.
٩. ڪاشف، محمد حسين ، 'لطيفي فڪر ۽ سُرن جي ساڃاهہ'، ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز، جولاءِ ٢٠٠٥ع، ص: ١٣٧.
١٠. جويو، تاج، (مرتب)، 'سُر رپ جو مطالعو'، مقالو: 'غم جو فلسفو ۽ سُر رپ' - ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهہ / حيدرآباد، ٢٠٠٢ع، ص: ٤٣.

(نوٽ: شاهہ لطيف جي بيتن جي چونڊ غلام محمد شاهواڻي ۽ ڪلياڻ آڏواڻي جي ترتيب ڏنل 'شاهہ جو رسالو' مان ڪئي وئي آهي.)